РАЗВОЙ НА ГЛАСНА ѣ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПСКИ ГОВОРИ

Мирослав МИХАЙЛОВ
Пловдивски университет (Bułgaria)

Streszczenie
ROZWÓJ SAMOGŁOSKI ѣ WE WSCHODNIORODOPSKICH GWARACH

Starobułgarska samogłoska (ѣ) miała różne brzmienie w poszczególnych słowiańskich dialektach na Półwyspie Bałkańskim jeszcze w czasie powstania dwóch starobułgarskich alfabetów (głagolica i cyrylica). Dowodem na to jest sposób pisemnego przekazywania dźwiękowej wartości (ѣ) w sąsiednich bałkańskich językach. Badaczy są zgodni, iż (ѣ) jest szeroką przednią samogłoską. Autor zakłada tezę, że w bułgarskich wschodniorodopskich gwarach zachowane jest archaiczne brzmienie omawianej samogłoski. W celu udowodnienia tej tezy w pracy przedstawiono akustyczną analizę zarejestrowanych przykładów artykulacji samogłoski (ѣ). W trakcie analizy brane są pod uwagę najważniejsze akustyczne charakterystyki, które dają podstawę określić wymowę jako bardzo szeroką. Oczywiście na poziomie fonologicznym fonem (ѣ) nie istnieje – współczesny jego następca przechodzi w fonem [’á] lub [è]. Utrata funkcji fonologicznej doprowadziła również do zaniku szerokiej wymowy (ѣ). Jednak taka wymowa nadal spotykana jest sporadycznie w gwarach wschodniorodopskich.

Преглед на публикуваните материали

Гласна ѣ винаги е предизвиквала интереса на много изследователи на старославянския и старобългарския език. Въпреки изключително многобройните публикации, свързани с тази особена гласна, развоят на ѣ в българския език продължава да предизвиква интерес. Създават се нови, противоречиви и различни от досегашните теории за нейната звукова стойност и диференциални признаци в диалектите на южните славяни на Балканския полуостров.

Загадъчността около звуковата и фонологическа стойност на тази гласна се задълбочава и от обстоятелството, че езиковедите в различните периоди и от различни школи използват много голям брой графеми при описването на ѣ. Тази традиция започва още със създаването на двете старобългарски азбуки. Знаем, че глаголицата има една графема за ѣ и за гласна **а** след палатални съгласни - **ꙗ**. Отбелязването на двата звука с един

писмен знак предполага, че те са били с еднакъв или почти еднакъв гласеж В кирилицата имаме две графеми, което ни кара да заключим, че двете гласни са имали различни звукови стойности. Противоречията се задълбочават и от различията при отбелязването звуковата стойност на ѣ в българославянските заемки в гръцки, румънски и албански, както и в славянския топонимичен материал от Гърция и Албания. В тези източници за състоянието в езика на първите славяни на Балканския полуостров вокалът ѣ се предава с дифтонгите **йа** и **еа Λιασκοβέτσι**, но и **Ρεάχοβον**.

Разбира се, в тази статия няма да дадем окончателен отговор на поставения проблем. Но се насочваме към въпроса за развоя на гласна ѣ в източните родопски говори с идеята, че в тях е запазен в най-голяма степен старинният гласеж на ятовата гласна.

Всички досегашни изследователи на родопските и тракийските диалекти отбелязват рефлексите на тази особена старобългарска гласна, но според нашите наблюдения се използват твърде голям брой знаци за писмено отбелязване, за които не е ясно какъв точно звук искат да означат. Прегледът на публикуваните материали за развоя на гласна ѣ в източните родопски говори установява значителни противоречия и неясноти между отделните кратки съобщения.

В двата досега обнародвани учебника по Българска диалектология – на Стойко Стойков и Йордан Иванов – данните за рефлексите на стб. ѣ са противоречиви и неправилни: За златоградския говор Стойко Стойков посочва: "Широко [**е**] (**ȅ**) вместо стб. ѣ под ударение и пред мека сричка, което понякога преминава и в [**'а**]: [**бȅли**, **белȅшка**, **врȅме**, **дȅте,** но и **вр'àме**, **д'àте**]. Пред твърда сричка има само гласна [**а**] с предходна мека съгласна: [**б'àла**, **д'àдо**, **мл'àко**, **пл'àва**, **хл'àп**]. (Стойков 1993: 139). Същото становище изразява и Йордан Иванов: "Ятов преглас ѣ > **ȅ** под ударение и пред твърда сричка (**дȅте, рȅки, голȅми, врȅме, сȅме, дубрȅ, хлȅп**), но и гласна [**'à**], макар и по-рядко (**д'àли, умр'àли, б'àли**) и само гласна [**'à**] пред твърда сричка (**р'àка, л'àту, пл'àвъ, с'àдбъ, гол'àму**) (Иванов 1997: 88).

Нека още тук уточним – специално в Златоградско и в източните родопски говори като цяло се срещат звуковете [**ȅ**] и [**'à**] като континюанти на стб. ѣ, но те не зависят от вида на следващата сричка или съгласна и няма преминаване *"понякога"* или *"макар и по-рядко"* от [**ȅ**] към [**'à**]. Вариантите [**ȅ**] и [**'à**] от ѣ в източните родопски говори не се заменят един с друг, а са характерни за говорите на отделните населени места, като единият задължително изключва другия.

На следващо място противоречията се задълбочават и от обстоятелството, че при писменото отбелязване на звуковите стойности на стб. вокал ѣ в източните родопски говори изследователите употребяват много и твърде различни знаци. Най-често срещаме знак **е̏**, в други **è, 'à,** а Милетич употребява графемите **ä**, **еа** и също така знак, буква, графема **ù** (нека все пак имаме предвид, че това е буква за някакъв звук, знак, предложен от Л. Милетич, а не самата гласна [**ù**], както сме свикнали да я възприемаме в нашето съзнание) (Милетич 1906: 213); също така знакът [**е с точка отдолу**], така нареченото Милетичево [**е**], за изговора на [**е**], близък до гласна [**ъ**] в неударена краесловна позиция

В обнародваните материали за източните родопски говори се срещат седем писмени знака за отбелязването на вариантите на стб. вокал ѣ и това съвсем закономерно води до противоречия и грешки.

Експерименталното изследване за акустичните стойности на рефлексите на стб. h в източните родопски говори показва, че различия между алофоните [**е̏**], [**è**], [**'à**], [**ä**], [**еа**], [**ù**], [**е с точка отдолу**] наистина има, но това всъщност са индивидуални варианти за произношение на различни информатори, които артикулират тези звукове по специфичен начин.

Най-често като основен рефлекс на стб. ѣ се посочва [**е̏**]. Но никъде не са давани примери вариантите [**е̏**], [**è**], [**'à**], [**ä**], [**еа**], [**ù**], [**е с точка отдолу**] да различават думи или словоформи.

Нека посочим примери за лексикалната дистрибуция на [**е̏**], които сме отбелязали при съвременните наши проучвания: [*авдавѐ, апустѐла̣, бѐло, бѐгате, бил'ѐ, б'ѐ, бѐхъ, будалѐва̣, вѐ, вѐйки, венчѐва̣, вѐтер, вѐра, вѐравам, врѐме, въврѐла̣, гол'ѐм, горѐла, грѐй°ем, д'ѐрт'ъ, дрѐбън, дѐте, ейсѐ, заблѐ, излѐзе, имѐло, изгорѐ, йѐ, йѐла, йѐли, йетѐва̣, кулѐносо, лѐ, лѐй, лѐп, лѐпъс, лѐте, лѐф, мѐсецът, млѐко, н'ѐ, налѐйеш, нев'ѐста, недѐл'°е, нѐкъф, нѐма, пѐй, пейѐ, плѐни, пусѐла̣, сѐ, седѐ, сѐкак, сѐтих, сѐф, смѐн'ът, смѐна̣, спрѐли, срѐшка̣те, тѐ, тѐх, трѐва̣, убѐлева, уважѐва̣й, умрѐлънъ, чѐй, ч'елѐкън*].

Засвидетелстваният изговор на гласна [**е̏**] е близък до състоянието, определяно от В. Жобов като западнобългарски тип произношение. "Широкото [**е̏**] се изговаря на мястото на ятовата гласна под ударение, без зависимост от характера на следващата сричка, и в редица села в Западна България по протежение на ятовата граница. Интересното в тях е, че гласната [**е̏**] се изговаря по общобългарския начин – между $К_2$ и $К_3$, което поставя двете гласни в положение на "почти сливане" по терминологията на Лабов (Лабов 1994: 354-355). Макар и много близки гласните пазят добре лексикалната си дистрибуция (Жобов 2004: 18).

В източните родопски говори звукът [ѐ̂], който се изговаря на мястото на ѣ, не е самостоятелна фонема, а исторически обусловен вариант на фонема [ѐ] с частично запазена лексикална дистрибуция. След загубата на фонологическата си стойност звукът [ѐ̂] постепенно губи и част от артикулационно-акустическите си характеристики и днес е в процес на "почти сливане" (Лабов 1994: 354-355) с гласна [ѐ]. **Рефлексът на стб. ѣ – [ѐ̂] – се среща само в позиция под ударение и не зависи от следващата сричка или съгласна в думата. В неударена позиция се изговаря гласна [е]**.

Да представим няколко примера в контекст: [бѐ̂ла сạм бѐ̂лạ йонàче, цѐ̂ла сạм свѐ̂та йогрѐ̂ла], [изпѐ̂вạ му из'èн'ън на жен³нạ], [тугàвạ уважѐ̂вạй дъ тъ уважѐ̂вạ], [тò утùде // зạ нѐ̂къф дèн' и йѐ̂ ше дạ ùдъм], [тò и тèле имѐ̂ше] (Златоград), [нев'ѐ̂ста съм нев'ѐ̂ста съм] (Старцево), [немѐ̂ хлѐ̂п / пестèн ни бе хлѐ̂бът], [трѐ̂бава да ùмаме вѐ̂рạ / вѐ̂рạ дъ испълнѐ̂вạме] (Аламовце), [г'увѐ̂нạ рàбати в холàндийạ] (Бенковски), примерите за говора на с. Тихомир вземаме от Стайко Кабасанов – [лѐ̂гạм е с точка отдолу да пạспùм е с точка отдолу да сạбàлạй. Аг³ са рạзговѐ̂вạм е с точка отдолу ạф шѐ̂пчѐ̂кạ зèмạм е с точка отдолу вóду] (Кабасанов 1963: 96), [бубàйко сùн убùвạ за ейнак³въ невѐ̂стạ], [нùйде немѐ̂ло ишширèт' / кутрù ги йе укрàло] (Ерма река).

Дистрибуцията на гласна [ѐ̂] от стб. ѣ в източните родопски говори, всъщност в тези, в които може да се засвидетелства, не се различава съществено от описаното състояние за тихомирския говор от Ст. Кабасанов: "Среща се под и без ударение, в средата, в началото и в края на думата. Съгласният звук пред него е обикновено средно мек… [ѐ̂] се явява преди всичко като заместник на стб. ѣ. Широкото [ѐ̂] се явява също и на мястото на всяко **а** след **й** и в повечето случаи след **ж, ч, ш**." (Кабасанов 1963: 21). Що се отнася рефлекса на гласна ѣ в неударена позиция споделяме констатираното от Ст. Кабасанов, че "се редуцира в посока към тъмен еров вокал.

Нека сега отбележим един факт, който не е изтъкват в нито едно от досегашните изследвания – в източните родопски говори има две ясно разграничаващи се тенденции в развитието на рефлексите на ѣ.

Първата тенденция приравнява звуковата стойност на ѣ към [**'à**] – във вокалната фонологична система на говора това е фонема [**à**]. Пред рефлекса [**à**] съгласните са меки. Мекостта на съгласните пред [**à**] е много ярко изразена. Би могло да се твърди, че в тази позиция всъщност имаме декомпозиция на меките съгласни в съчетание от съгласна и глайд **й**, каквато тенденция се отбелязва в западнобългарските и македонските говори (Б. Шклифов 1995: 12 и 53, и 55, В. Жобов 2004: 108). В говорите на населените места, където имаме рефлекс на стб. ѣ [**'à**], не се засвидетелства изговор на вокала [ѐ̂].

Втората тенденция установява рефлекс [**ȅ**] или [**è**] от стб. ѣ – във вокалната система на диалектите това е вариант на фонема [**è**], като имаме вариране на звуковете [**ȅ**] и [**è**] в едни и същи позиции: [*йȅрмạ – йѐрмạ, убȅлева – бѐл'ът, тȅ – тѐ, чувȅкъ – чувѐкъ, нȅ (ние) – нѐ (ние), врȅме – врѐме, бȅх – бѐх, имȅло – имѐло, лȅвạ – лѐвạ, мȅсецът – мѐсецạ*] и мн др.

Могат да бъдат посочени многобройни примери за варирането на алофоните [**ȅ**] и [**è**] дори в речта на едни и същи информатори. Няма фонологическо противопоставяне в нито една минимална двойка. Така например думите [*рѐкạ*] (от стб. решти, рек@ 'кажа') и [*рȅкạ*] от стб. рhка 'рекà' функционират като омоними.

Не бихме се ангажирали със становище кой от рефлексите [**'à**] или [**ȅ**] е по-старинен. На фонологично равнище в съвременното състояние на източните родопски говори това са варианти на различни фонеми – съответно [**á**] и [**è**], тези алофони са застъпени в говорите на отделните населени места от района като единият вариант задължително изключва другия. Нека подчертаем – двата варианта [**'à**] или [**ȅ**] се разграничават рязко в своите звукови стойности, това са съвсем различни звукове, при това фонологично са две фонеми. Вероятно и двата изговора [**'à**] или [**ȅ**] са нови, а старинният изговор да е бил описваният от Л. Милетич в началото на ХХ век дифтонг **еа** "например не се произнася ни **б'ало,** ни **б'ӓло,** ами **беало**" (Милетич 1906: 213) тоест **еа** от ѣ). Според Кирил Мирчев такъв е бил изговорът на ѣ през старобългарския и среднобългарския период: "Според свидетелствата на Константин Костенечки (края на XIV и първата половина на XV в.) звукът, който се е изразявал чрез ѣ в старата българска писменост е бил широко **е**, близко до гласежа на **еа** в гръцката дума крhсь т. е. κρεάς "месо", в турското местоимение áhíü "аз", в румънската глаголна форма áh, т. е. bеа "пия". Следователно трябва да се допусне, че старият гласеж на h като широко [**ȅ**] е преобладавал в българския език до XV в. И днес този стар гласеж е широко разпространен в българските диалекти, особено в югоизточната говорна област." (Мирчев 1978: 119). Описваният от Л. Милетич изговор **еа** от h със сигурност е бил и с по-голямо времетраене.

И двата развоя на h, които са се установили в източните родопски говори, са съвсем закономерни за историческата граматика на българския език: "Тези промени са се движели в две посоки… В първия случай ятовата гласна е преминавала към редицата на а-гласни със запазена мекост на предходната съгласна. Пред срички, които са съдържали предна гласна, ятовата гласна е могла да се промени в е." (Мирчев 1978: 119). Тъй като развитието на ятовата гласна в източните родопски говори, както вече ус-

тановихме, не зависи от вида на следващата сричка или съгласна може да се дискутира становището на К. Мирчев за промените на ѣ, че “ятовата гласна не се е подложила на спонтанна промяна. С нея са станали само комбинаторни промени в зависимост от характера на околната фонетична среда”. Ние виждаме как в непосредствено съседни населени места, в едно и също фонетично обкръжение, в едни и същи лексикални единици се засвидетелстват континюанти на ѣ [**’à**] и [**ȅ**].

На мястото на стб. ѣ се произнася най-често [**ȅ**], но също така редовно могат да се засвидетелстват и други алофони – произнася се също така и гласна [**è**] с различна по степен мекост на предходната съгласна; в края на думите е надделял вариант с глайд **й** (или мекост на предходната съгласна) и [**°е**]. Най-близо до книжовното произношение е рефлексът [**è**]. Липсата на фонологическо противопоставяне между алофоните [**ȅ**], [**’è**], [’**°е**], [**è**], [**е**] води до постепенното сближаване на звуковите им стойности към произношението на фонема [**è**], характерно за книжовния език.

Гласна [**ȅ**] в златоградския говор има формантни стойности, които наистина я определят като широко [**ȅ**]. Стойностите за на първия формант, отчетени на спектрограмата са 732 Hz. Сравнението със стойностите за F_1, давани за книжовния език – 450 Hz (Тилков 1983: 53) – много ясно отчита степента на широчината на гласна [**ȅ**]. Най-важни са точно стойностите на F_1 тъй като именно те, интерпретирани артикулационно, определят широчината на гласната.

По-ярко изразен спектър за F_2 имаме в зоната между 2200-2400 Hz.

Спектрограма на думата *мȅсто*
и формантна характеристика на гласна *ȅ*

В съвременното състояние на източните родопски говори конкретният начин, по който ще се произнесе звукът, наследник на стб. вокал ѣ, е спорадична особеност в речта на отделните информатори. Носителите на местния диалект произнасят звукове, които на фонологично равнище са варианти на фонема [**е**]. Произнасяните звукове имат своите акустични различия, които могат да се доловят и с просто ухо от опитен изследовател, а и чрез различните компютърни програми за анализ на човешка реч. Тези различия не се възприемат от носителите на местния говор и не носят езикова, а може би само социолингвистична, информация. Именно затова информаторите произнасят широка гласна [**ȅ**] дори и в турски думи и така също на мястото на стб. гласни ѣ, ü, **є**, ¤ и **ꙗ**. Тъй като широчината на произнасяния звук не носи смислова информация за носителите на диалекта тя постепенно се е загубила. На съвременния етап вариант [**ȅ**] се среща спорадично.

Данните за структурата на формантите гласна [ѐ] в думата **бѐло** потвърждават нашето предположение, че в говора широчината на гласна [ѐ] не се определя само от това дали даденият звук се явява рефлекс на стб. гласна ѣ.

В конкретния пример отчетените данни за F_1 (спектърът е достатъчно ясен и не подлежи на съмнение) на звук [ѐ] са 409 Hz. Тези стойности на първия формант не дават основани да твърдим, че в случая имаме произношение на широка гласна [ѐ], въпреки че по силата на съществуващата традиция в българската диалектология при транскрибиране в тази позиция всички изследователи поставят без изключение знак **ѐ**, поне когато се описва родопски диалект. В изследването на Д. Тилков стойностите на гласна [**è**] за женски глас, какъвто е и нашият, са съответно за F_1 – 450 Hz и за F_2 – 2319 Hz. Тоест представените данни за гласна [ѐ] в словоформата ***бѐло*** всъщност свидетелстват за един относително завършен процес, при който в източните родопски говори звуковите стойности на гласна [ѐ] са приближени към стойностите на гласна [**è**] от книжовния език.

Спектрограма на думата *бѐло*
и формантна характеристика на гласна *ѐ*

Въз основа на получените експериментални резултати можем да направим извода, че в съвременното състояние на източните родопски говори произношението на гласна **ѐ** като действително широка гласна не е закономерно, а се явява индивидуална особеност в речта на отделни информатори. Тоест произношението на гласна [**è**] в златоградския говор като по-широка или по-тясна предна гласна не се определя от това на коя старобългарска гласна се явява застъпник, а е индивидуална спорадична особеност в речта на отделни информатори. Нека още веднъж припомним, че на фонологично равнище звуковете [ѐ] и [**è**] са варианти на една фонема.

ЛИТЕРАТУРА

БДА 1964: Български диалектен атлас. Т. I, С., БАН, 1964

Бояджиев 1991: Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., „Св. Кл. Охридски”, 1991.

Гълъбов 1986: Гълъбов, Ив. Данните на византийската и гръцката ономастика и произношението на ѣ. − В: Избрани трудове по езикознание. С., 1986, 245 – 252.

Жобов 2004: Жобов, Вл. Звуковете в българския език. С., БАН, 2004.

Иванов 1997: Иванов, Й. Българска диалектология. Пловдив, 1997.

Кабасанов 1963: Кабасанов, Ст. Един старинен български говор. Тихомирският го-

вор. С., БАН, 1963.
Labov 1994: Labov,W. Principles of Linguistic Change. Blackwell, 1994.
Маринска 1991: Маринска, М. Девисилският говор. Фонетика и морфология (Дисертация). 1991.
Милетич 1905: Милетич, Л. Източните български говори. – В: СбНУ, т. XIX, 1905.
Милетич 1906: Милетич, Л. Фонетични особености на говорите в Чепинско. – Периодическо списание 6, LXVII, 1906.
Милетич 1912а: Милетич, Л. Павликянското наречие. – В: СбНУ, т. XXVI, 1912, 3-27.
Мирчев 1978: Мирчев, М. Историческа граматика на българския език, С., 1978.
Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. С., 1979.
Стойков 1963: Стойков, Ст. Ятовият преглас в българския език. – Български език, 1963, № 4-5, 297 – 305.
Стойков 1968: Стойков, Ст. Нов неизвестен тип акавизъм в родопските говори. – В: Български език, кн. 1, 3-9, 1968.
Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1993.
Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. Велико Търново, 2001, 243.
Шишков 1965: Шишков, Ст. Избрани произведения, Пловдив, Хр. Г. Данов, 1965.
Шклифов 1990: Шклифов, Бл. Гласеж и развой на ѣ. – Български език, 1990, № 6, 496 – 499.
Шклифов 1995: Шклифов, Бл. Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори. С., 1995.